

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

Válasz a bírálóakra

SZABÓ ILDIKÓ

Tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Bizottság! Tisztelt Bírálók! Hölgyeim és Uraim!

Különleges esemény, ha egy munka, amelyet szerzője összegzésnek szánt mindarról, amit témájáról tud, tekintélyes grémium előtt, nyilvánosan mérettetik meg. Ilyenkor a munka alapproblémájára, ennek megközelítési módjára, az elemzés fogalmi hálójára és a szerző szakmai felfogására is fokozott figyelem irányul. Jó érzés egy fontosnak tartott téma megismerésének útját végigjárni, közben összefüggésekre rájönni és ezeket megfogalmazni, rendszerezni, dokumentálni. A munka végeztével azonban a szerző szorongva várja, hogy abban a tükörben, amit a szakma kiemelkedő képviselői, a felkért bírálók tartanak eléje, milyennek látszik munkája.

Köszönet illeti bírálóimat, hogy elmélyülten és részletesen foglalkoztak értekezésemmel. Öröm számomra, hogy ennek egészével, elméleti keretével, módszereivel és következtetéseivel alapvetően egyetértenek. Elismerésük jól esik, észrevételeik és kritikai megjegyzéseik továbbgondolásra készítenek.

Kitaposatlan úton indultam el, amikor arra vállalkoztam, hogy megvizsgáljam: az elmúlt százötven évben hogy alakult a nemzeti tematika, a kollektív identitások és a politikai szocializáció viszonya. A politikai szocializáció kutatójaként a pártállami idők szocializációjának lényegét az intézményes és a nem intézményes folyamatok megkettőződésében és a konfliktusokhoz való viszonyban láttam. A Rákosi-korszak és a Kádár-korszak politikai szocializációja között voltak ugyan különbségek – míg az előbbi *a társadalmi és politikai konfliktusok tagadására* épült, addig az utóbbi csak *a konfliktusok kerülésére* –, de mindkét korszak politikai szocializációja diszfunkcionális volt. Csak idő kérdése volt, hogy mikor válik láthatóvá: nem a rendszer társadalomlélektani reprodukcióját, hanem az erózióját segíti elő.

A rendszerváltás óta eltelt időszakban végzett empirikus kutatások, amelyeknek én is részese voltam, azt a hétköznapi tapasztalatot erősítették meg, hogy a demokratikus intézmények kialakulása nem járt együtt a *konfliktuskihordó szocializációs modell* kiépülésével. Azt is érzékelti lehetett, hogy ez nem pusztán a demokratikus hagyományok hiányával és az idő rövidségével magyarázható. A modern magyar társadalom történetében különböző politikai identitásstratégiák váltották egymást. A politikai hatalom meghatározó tényezői különböző stratégiák jegyében próbálták befolyásolni a kollektív identitásokat. Ahhoz a felismeréshez jutottam el, hogy nálunk minden politikai korszak szocializációs modelljébe beépült a politikailag újra-

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

értelmezett, vezetett és tematizált *nemzeti tematika*, amely az identitások befolyásolására irányult. Így volt ez a rendszerváltás után is.

A nemzeti tematikával kapcsolatos felismerések dolgozatom szempontjából két következménnyel jártak.

(a) Egyrészt végig kellett gondolnom az európai történelem során kialakult, nagy integratív erővel rendelkező és az identitások alakulásában szerepet játszó alaptermatikák: *a vallási, a nemzeti, a demokratikus és az európai alaptermatikák* jelentés-tartalmát és kategoriális határait, melyek egyike dolgozatom egyik kulcsfogalma lett. Az alaptermatikák hasonló értelmezésével nem találkoztam a számításba vehető politikai szociológiai szakirodalomban. Örömmel tölt el, hogy opponenseim elfogadták fogalomértelmezésemet, és elismerően nyilatkoznak ennek az új fogalomnak a politikai szocializációban játszott szerepével kapcsolatos fejtegetéseimről.

(b) A másik következmény az volt, hogy mivel a nemzeti tematika masszívan beágyazódik a történelembe, a nemzeti tartalmakkal operáló identitásstratégiákhoz kötődik és diszkurzív térben realizálódik, nemcsak a politikai szociológia, a szociálpszichológia és a politikatudományok szempontjait kellett figyelembe vennem, hanem történetiszociológiai és diskurzusszociológiai szempontokat is. Opponenseim, akik a politikatudomány, a társadalomtörténet, a szociálpszichológia meghatározó személyiségei, más-más tudományterületek felől közelítettek munkámhoz. Örülök, hogy úgy látják: sikerült kihasználnom az interdiszciplináris megközelítésmód lehetőségeit.

A bírálatok ismeretében megkönnyebbülve mondhatom: érdemes interdiszciplinárisan közelíteni egy témához. A szociálpszichológus, a társadalomtörténész, a politológus opponens elismerő véleményében sok a közös vonás – ugyanakkor hiányérzetüket mindhárman más-más nézőpontból fogalmazzák meg. Észrevételeik, bíráló megjegyzéseik, javaslatok azt mutatják meg, hogy munkámban milyen továbblépési lehetőségek vannak politológiai, szociálpszichológiai, társadalomtörténeti irányban.

Nagy Péter Tibor írja, hogy egy akadémiai doktori védés jó alkalom arra, hogy a különböző tudományágak összegyűlt képviselői szakmai kérdésekről beszéljenek. E javaslat jegyében reflektálok opponenseim kritikus észrevételeire.

(1) *Alaptermatikák.* Az első megjegyzésem Nagy Péter Tibor megfogalmazásához kapcsolódik. Szerinte a nemzeti tematika története „*hagyományosabb fogalommal*” megnevezve a nacionalizmus története. Nem kérdéses, hogy a nemzeti tematika és a nacionalizmus között vannak eszmei és értékrendbeli érintkezési pontok. Ugyanakkor a köztük lévő alapvető különbségek megakadályozzák, hogy a két fogalmat összemossuk. Bár az *alaptermatikák* hátterében a társadalom politikai és eszmei szerveződésének alapkérdései és alapértelmezései húzódnak meg, és mélyen beágyazódnak az európai kultúra értékvilágába, *a nacionalizmustól eltérően nem eszmetörténeti, nem is ideológiai, hanem politikai szociológiai kategóriák, amelyek különböző eszmerendszerekből táplálkoznak.* Ezt értekezésemben igyekeztem bizonyí-

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

tani. Az alaptermatikák ugyanis szerintem a politikai cselekvés önálló diszkurzív formái, amelyek társadalompolitikai, közösségszervezési és identitáspolitikai törekvésekhez kötődnek, és valóságos makroközösségeket képesek szervezni. Az alaptermatikák építésében és „vezetésükben” meghatározó szerepet játszanak a hatalmi pozícióban lévő, a közösség figyelmének előterében lévő személyek. A tematizációk politikai támogatással, közvetítő intézményrendszer, valamint professzionálisan közvetítő multiplikátorok segítségével jutnak el célközönségükhöz. Az alaptermatikák politikai és kulturális mintázatai ezek révén válnak az elsajátítandó társadalmi és politikai valóság részeivé. A nemzeti alaptermatikát és a nacionalizmust tehát nem azonosíthatjuk egymással.

Itt jegyzem meg, hogy Nagy Péter Tibor félreérti a vallási alaptermatika lényegét. Nem mondhatjuk ugyanis, amit ő mond, hogy „*a politikai szocializációnak a vallással legalább egyenértékű közössége a céh vagy a hűbérúr udvara.*” A politikai szocializációnak nincs „közössége”. A vallás a politikai szocializáció egyik tényezője. A céh és a hűbérúr udvara minden bizonnyal szocializált, de ha elfogadjuk az alaptermatikák általam kidolgozott kategóriáit, nehezen fedezhető fel mögöttük valamely alaptermatika.

Nagy Péter Tibor úgy véli, hogy az a megállapításom, hogy *a „modern Európa történetében a nemzettel kapcsolatos kérdések és a nemzeti hovatartozás kérdései nem vagy csak alig vetődnek fel kiegyensúlyozott, evolutív társadalomfejlődési időszakokban*” nem feltétlenül igaz Közép-Európára. Én úgy látom térségünk fordulatokban gazdag történelméből, hogy a rendszer-, hatalom- és impériumváltások nyomán a nemzettel kapcsolatos kérdések és a nemzeti identitás kérdései mindig hangsúlyosan előtérbe kerültek.

Nagy Péter Tibor kérdezi, hogy egy *„szociológiai munka számára milyen objektívációkban – számokban és kategóriákban – lehet megragadni a kor nemzeti tematikáját*”. A szociológia számára sok minden kvantifikálható. Ami a nemzeti tematikát illeti, ennek különböző kifejeződései, diszkurzív megnyilvánulásai, kategóriái, tartalmi, szimbolikus megjelenési formái ugyanúgy mérhetőek, mint gondolkozási és magatartási mintáinak recepciói. A Nagy Péter Tibor által felvetett állami jutalmazások és megrendelések kérdését azonban kevésbé látom a nemzeti tematika problémájához tartozónak.

(2) *Az 1945 előtti időszak: források és hangsúlyok.* Mindhárom bírálóm kitér az 1945 előtti időszak bemutatására. Nagy Péter Tibor úgy látja, inkább szintetizáló tanulmányokat támaszkodom, mint olyan résztanulmányokra, szakmonográfiákra, amelyek *„a kor eszmetörténetét, sajtótörténetét, népművelés-történetét, oktatás- vagy művészettörténetét”* mutatják be. *„Márpedig – írja – a magyar nemzeti tematizáció, magyar nacionalizmustörténet értékelése szempontjából ezek a művek nélkülözhetetlenek lettek volna.”* Arra is utal, hogy *„a hagyományos eszme-, sajtó-, kultúrtörténeti stb. elemzések”* – azok is, amelyeket dolgozatomban idéztem, s azok is, amelyeket hiányol – *„bizonyos kritikával kezelendők”*. Nem kétlem, hogy a hasznosítható tanul-

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

mányok sora még hosszan bővíthető lett volna, hiszen a szakirodalom nagyon gazdag. Én azonban – ismétlem – nem akartam a magyar nacionalizmus-történetet „értékelni”. A dualizmus korát is, a Horthy-kort is sajátos szempontból: a politikai szocializáció és a nemzeti tematika közötti összefüggések szempontjából vizsgáltam. A történeti háttér bemutatásához igyekeztem átfogó munkákra támaszkodni. A nemzeti tematika kifejeződéseit pedig a nemzetkonceptiók, a nemzeti kánon, a jellegzetes történelemértelmezések, a politikailag megfogalmazott magatartási eszmények, a szimbolikus reprezentációk, a szocializációban meghatározó szerepet játszó iskolarendszer, cserkészlet és leventemozgalom, a hétköznapi életvilágra rávetülő tárgyi és szellemi kultúra területén igyekeztem bemutatni. Ahogy Erős Ferenc is észrevette – Nagy Péter Tibor kritikájával ellentétben – dolgozatom egészében „nem csupán a már feltárt anyagokra, megjelent monográfiákra, másodlagos forrásokra” támaszkodtam, hanem „különféle dokumentumokra, beszédekre, pártprogramokra, irodalmi művekre, újságcikkekre, statisztikákra” is.

Az 1945 előtti időszakot elemző rész hangsúlyait illetően három véleményre szeretnék reagálni.

Nagy Péter Tibor úgy látja, hogy én a dualizmuskori liberális kormányzat radikális ellenzékének álláspontját osztom a kor nemzetiségpolitikájának megítélésében. Ehhez a véleményéhez kapcsolódó fejtegetéseiben gazdag érveléssel bizonyítja, hogy „a románok, szerbek stb. többségének politikai-etnikai identitása nem a nemzeti-szépi szervezetekhez, és különösen nem ezek szeparatista áramlatához kötődött.” Mielőtt fejtegetéseire válaszolnék, előre kell bocsátanom, hogy a dualizmus koráról szóló fejezetekben a nemzeti tematika tudásszociológiai, intézményes és politikai alapjainak kialakulásával foglalkoztam, nem a nemzetiségek identitásával. Egyrészt azt vizsgáltam, hogy a nemzet szakrális koncepciója hogyan épült fel és a politikailag formálódó nemzeti tematika milyen nemzetkonceptióra támaszkodott; másrészt azt, hogy a nemzeti szocializáció hogyan intézményesült a kultúr- és oktatáspolitikával, a közoktatás kiterjesztésével és a sajtó tömegessé válásával. A nemzetiségi kérdések vizsgálata nem volt feladatom. A velük kapcsolatos elemekre (asszimiláció, nemzetiségpolitika, oktatáspolitikai, a választójog átalakítása, az 1875 után felerősödő államnacionalizmus, a liberális és a tradicionális nemzetfelfogások ütközése) csak röviden utaltam. Ugyancsak röviden utaltam a formálódó román, szlovák, szerb nemzeti tematikákra, mint a magyar nemzeti tematika konkurenciáira és a szaporodó politikai konfliktusokra.

A nemzeti tematika szerkezetére és funkcionálására fókuszáló elemzésem alapján úgy láttam: 1875 után a nemzet fogalma megmerevedett, a politikai nacionalizmus felerősödött, a politikai nemzetfogalom és a nem magyar nemzetiségűek nemzetfogalma között pedig megnőtt a szakadék. A nem magyar nemzetiségűek mindinkább elutasították a hivatalos nemzet-konceptiót, amelyben csak a magyar politikai nemzetnek volt helye, mivel ebben alattvalói státuszuk kifejeződését látták. A dualizmussal foglalkozó fejezetet azzal a következtetéssel zártam, hogy a nemzeti szoci-

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

alizáció rendszere a magyar nemzet politikai modelljével nem tudta integrálni a nem magyar nemzetiségűeket. Ezt összefüggésbe hoztam a szabadelvű politika hanyatlásával, a választójog korlátozottságával, a modernizációs folyamatokkal, a szociális konfliktusok éleződésével és a társadalmi struktúra átrendeződésével. Azt írtam, hogy a nemzet politikai modelljének csődje előrevetítette a ráépült államalakulat kudarcát, és annak a nemzeti tematikának a kudarcát is, amely erre a politikai nemzet-koncepcióra épült és ennek megvalósítására irányult. Úgy gondolom, Nagy Péter Tibor sokoldalú fejtegetései a nemzetiségek helyzetéről, identitásáról és politikai képviseletéről túlmutatnak dolgozatom keretein. Csak érintőlegesen kapcsolódnak értekezésem gondolatmenetéhez. Ugyanakkor alkalmasak a nemzetiségi problematika további, önálló társadalomtörténeti irányultságú kutatások végiggondolása.

Nagy Péter Tibor a másik alapvető hangsúlykülönbséget a Horthy-korszak nemzeti tematikájának megítélésében látja kettőnk között. Azt írja, hogy ő ebben kulcsfontosságúnak látja az antiszemitizmust, amelynek szerinte én nem adok központi szerepet. Ezt a megjegyzését a Horthy-korszakról szóló fejezet újraolvasása után sem tudom értelmezni, mivel ebben a fejezetben az antiszemitizmusnak központi szerepük van. Opponensem ugyanakkor az antiszemitizmus szerepével kapcsolatos megjegyzéséhez figyelemre méltó lábjegyzetet fűz. Ebben tanulmány értékű gondolatok olvashatók a közhivatalnoki réteg, az oktatási rendszer és a tanárok nemzeti tematika és antiszemitizmus iránti fogékonyságának társadalomtörténeti okairól, a keresztény egyházak „nemzetnevelésben” játszott szerepéről, továbbá antiszemitizmusuk háttéréről. Ezeket megfelelő hivatkozással szívesen felhasználnám értekezésem könyv alakjában.

Szabó Máté kifogásolja, hogy a szocializációs ágensek közül a médiával csak a pártállami rendszertől kezdve foglalkozom, „*holott a teljes tárgyaltd időszakban fontos volt a nyomtatott sajtó szerepe, a Horthy-korszakban pedig a rádióé.*” Megjegyezve, hogy a koalíciós időszak sajtójával is foglalkoztam és az előző korszakokéra is utaltam, egyetértek bírálatának lényegével.

A sokakhoz eljutó sajtó és rádiónak fontos szerepe volt abban, hogy a társadalom számottevő csoportjai a magukévá tegyék a nemzeti tematika világkép- és identitás-mintáit, és hogy ellenségesen, közömbösen vagy legalábbis beletörődően legyenek tanúi annak, ami a magyar zsidósággal történt. Ennek az önmagában is óriási, szerteágazó témának a feldolgozása azonban meghaladta lehetőségeimet. Olyan szakmonográfiát pedig, amelyet az írott sajtóról és a rádióról témám szempontjából is releváns forrásként használhattam volna, nem találtam. Így elsősorban a Horthy-korszak intézményes szocializációjára: a kultúrpolitika nemzetnevelési koncepciójára és programjára, az iskolára, a többrétegű mozgalmi és szervezeti szocializációra, valamint a cserkészsajtó sajátosságaira koncentráltam. Emellett a nemzeti tematika ideológiai háttérét kínáló értelmiségi csoportok tevékenységével foglalkoztam, hiszen mind a keresztény nemzeti ideológiát, mind a népiek ideológiáját

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

közvetítő irodalmi megfogalmazások sokak politikai világgképére voltak nagy hatással.

(3) *A politikai vezetők diszkurzív megnyilvánulásai.* Szabó Máté megjegyzi, hogy jelentőségükhöz képest nem foglalkozom eléggé Horthynak, Rákosinak és Kádárnak a nemzeti tematika vezetésében játszott szerepével, miközben részletesen foglalkozom az Orbán Viktor megnyilvánulásából kirajzolódó nemzeti tematikával. Kétségtelen tény, hogy az említett vezetők dominálták koruk politikai sajtóközleményeit, szavaik, beszédeik, állásfoglalásaik, nyilatkozataik és kinyilatkoztatásai, reprezentatív szerepléseik a sajtó, a rádió, a mozi, majd a tévé jóvoltából gyakran és sokakhoz jutottak el; képük mindenütt látható volt. Diszkurzív megnyilvánulásai feldolgozása meghaladta volna lehetőségeimet, a témám szempontjából számításba jöhető szakmonográfiákat pedig nem találtam. Úgy gondolom azonban, hogy az ilyen jellegű kutatások elvégzése hiánypótló lenne.

(4) *A politikai szocializáció intézményei.* Nagy Péter Tibor hosszan reagál arra a megállapításomra, hogy „a nyugati demokráciákban az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának a feladata.” Különböző példákkal értelmezi a televízió és a filmek jelentőségét a politikai szocializációban, valamint a civil társadalom politikai szocializáló erejét. Példái azonban nem cáfolják azt a szakirodalmi és Magyarországon is többször igazolt, tudomásom szerint soha nem vitatott alaptételt, hogy a modern demokráciákban az állampolgári és nemzeti identitás formálása alapvetően a mindenkihez eljutó, a rendszerezett tudást szisztematikusan, ellenőrzötten és megfelelően képzett szakemberek segítségével közvetítő iskola feladata.

(5) *Az ötvenes évek politikai nemzetfogalma.* Nagy Péter Tibor hosszan idézi az ötvenes évek nemzetfogalmának szerkezetével, a nemzethez tartozás akkori kritériumaival és a nemzeti tematika bipoláris világgképével kapcsolatos fejtegetéseimet, majd ezek bírálataként a határok különböző átjárhatóságáról és a kommunista pártok nacionalizmusáról ír. Nem sikerült megfejtennem, hogy ezek hogyan kapcsolódnak az általam leírtakhoz.

(6) *A nemzeti tematika a rendszerváltás után.* Nagy Péter Tibor vitatja azt a megállapításomat, hogy a nemzeti tematika a Fidesz 1996-os, első orientációváltásával került a politikai élet főáramába. Én ezt a nemzeti tematika vezetésének átvételével, a diszkurzív akciók professzionalizmusával és az új önmeghatározási szükségletekkel magyarázom. Nagy Péter Tibor szerint a fordulat 2002-vel következett be, amikor a Fidesz elvesztette a választásokat. Álláspontját nem tudom elfogadni. A nemzeti tematika a Fidesz kormányzása alatt is a politikai élet főáramában volt, a 2002-es választások idején is. Ezeket dolgozatomban részletesen is bizonyítottam.

(7) *Elméleti kérdések.* Szabó Máté megjegyzi, hogy hasznos lett volna, ha kitekin tettem volna a szocializáció kutatásának új elméleti eredményeire a nemzetközi és a hazai területen. Úgy gondolom, minden hazai kutatást figyelembe vettem dolgoza-

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

tom megírása során. Valamelyest tájékoztam a külföldi szakirodalomban is. Olyan elméletekkel azonban, amelyek a politikai szocializáció történelmi modelljeire és diszkurzív tényezőre vonatkoztak volna, és amelyekkel kapcsolatban elhelyezhettem volna saját, elfogadó, elutasító vagy elhatárolódó álláspontomat, nem találkoztam. A számomra alapvető elméletekre és eredményekre igyekeztem hivatkozni.

Ugyancsak Szabó Máté kérdezi, hogy mit jelentettek a dolgozatomban kifejtettek szempontjából az együttműködések. A szerzőtársakkal végzett közös kutatások általában survey típusú kutatások voltak. A közös munkák nem érintették a nemzeti tematika problematikáját. Ezzel a problémával egyedül kezdtem el foglalkozni az elmúlt években. A kutatási koncepciók és a kérdőívek minden esetben közösek voltak. A közös tanulmányok politikai szocializációval kapcsolatos elméleti részei jelentős mértékben kapcsolódtak az én korábbi önálló munkáimhoz. A politikai kultúrával kapcsolatos elméleti és társadalomtörténeti fejtegetések a minden szerzőpáros között szokásos munkamegosztás értelmében az én hozzájárulásomat jelentették a közös munkához. Ezek saját koncepcióimon alapultak, amelyeket természetesen közösen fogadtunk el a közös tanulmányban. A politikai kultúra magyarországi sajátosságai vizsgálatának operacionalizálása, az adatok elemzése és értelmezése ugyancsak közös volt. Ezeket értekezésemben minden esetben jelöltem. Nem kérdéses ugyanakkor, hogy a közös kutatások, a szakmai együttműködés és az összefüggések közös felfedezése sokat segítettek abban, hogy a nemzeti tematika, a kollektív identitások és a politikai szocializáció közötti kapcsolatok problémáit végiggondoljam, és e problémakör egyes részmozzanatait esetenként a közös eredményekre hivatkozva is be tudjam mutatni. A szép emlékü és hasznos közös empirikus kutatásokért köszönet illeti kiváló szerzőtársaimat, Csepeli Györgyöt, Örkény Antalt és Murányi Istvánt.

(8) *Szerkesztési kérdések.* Erős Ferenc javasolja, hogy az empirikus társadalomkutatási adatok egy részét integráljam a főszövegbe. Javaslatát köszönettel fogadom, és értekezésem könyv formában történő megjelentetésének előkészítése során figyelembe veszem.

(9) *A nemzeti törésvonal.* Szabó Máté szavá teszi, hogy a „nemzeti törésvonal” kategóriájának tartalmát nem definiálom és nem helyezem szakirodalmi összefüggésekbe. Dolgozatomban kétségtelenül csak használom a „törésvonal” politikatudományi kategóriát, anélkül, hogy értelmezném. Értekezésem könyv formában történő megjelentetéséhez ezt a mulasztást pótolni fogom. A pártrendszer törésvonalai és a nemzeti tematika közötti összefüggések szisztematikus vizsgálatát azonban már elsősorban a politológia illetékességén belül tudom elképzelni. Szabó Máté a törésvonal problémájával kapcsolatban hiányolja a MIÉP és a kisgazdapárt szerepének külön elemzését. Ezt nem éreztem és nem érzem a dolgozat feladatának. Ahogy erre több helyen is utalok, ezek a pártok részt vettek a nemzeti tematika újrafogalmazásában. Én azonban mindenekelőtt a Fidesz szerepének elemzését tartottam felada-

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

tomnak, mert a társadalom jelentős csoportjaihoz eljutott és a politikai önmeghatározásokat jelentősen befolyásoló nemzeti tematika vezetése ehhez a párthoz kötődik.

(10) *Nemzetfelfogások.* Szabó Máté kifogásolja, hogy nem tekintettem át a nemzetfogalomról és a modern nemzet elméletéről folytatott vitákat, és nem foglalok állást az egyik vagy a másik mellett. Ezt tudatosan nem tettem. Bár ismertettem a nemzetfelfogások történelmileg kialakult modelljeit és hivatkoztam Benedict Anderson és Csepeli György koncepciójára, nem éreztem szükségét annak, hogy a nemzet ilyen vagy olyan elméleti értelmezését tekintsem autentikusnak. Elsősorban a nemzetfogalom szociológiailag és társadalomtörténetileg megragadható felfogásainak bemutatását tartottam céloknak, nem a nemzetfogalom különböző elméleti értelmezéseinek áttekintését és értékelését.

(11) *A kollektív identitás fogalma.* Erős Ferenc dolgozatomról készített nagy ívű és számomra sokat jelentő elemzésének legfőbb kritikai észrevételei a kollektív identitás fogalmával kapcsolatosak. Mint írja, „a szociálpszichológiában szocializálódott kutató számára” „az identitás fogalma nem választható el azoktól a fejlődési krízisektől, amelyek a személyiség kialakulását kísérik, s azoktól a csoportközi konfliktusoktól sem, amelyekben a különbségtétel és az elhatárolódás az egyén pozitív identitás-élményének megerősítését szolgálja.” Utal azokra a traumákra, fenyegetésekre, a térségünkre jellemző revolútív eseményekre, amelyek „az egyén identitását kétségbe vonják, delegitimálják, szimbolikusan megsemmisítik”. Úgy gondolom, teljes joggal kifogásolja elemzésemből azokat az explicit fejtegetéseket, amelyek a kollektív identitások elhatárolódásban és különbségtételben játszott szerepét írják le. Abban is igaza van, hogy az identitás interszubjektív dinamikájának bemutatása hiányzik dolgozatomból. Ma már magam is úgy látom, hogy a politikai szocializáció és a kollektív identitások viszonyának értelmezésében támaszkodhattam volna Habermas kommunikatív cselekvéseméletére és az én fejlődésére vonatkozó elgondolásaira. Örülök, hogy ezekre a hiányosságokra felhívta a figyelmemet. A kézirat könyvkiadásra előkészítendő változatában igyekszem ezeket pótolni.

(12) *Az európai politikai szocializáció kérdései.* Szabó Máté teszi fel a kérdést, hogy van-e európai polgár és politikai szocializáció, ha van, milyen ágensek és mechanizmusok jellemzik, és mit jelent a nemzeti tematika értelmezése szempontjából az Európai Unióhoz történt csatlakozás. Ezeket a kérdéseket alapvetőeknek tartom témám szempontjából. Bár magam is érintem őket, és utalok az európai alaptematika létre is, részletes tárgyalásuk meghaladta volna dolgozatom kereteit. Az európai polgár eszménye az európai ifjúságpolitikák és megaprogramok központi kategóriája. Az európai politikai szocializáció kérdései Európában az állampolgári nevelés kitüntetett kérdései. Az ifjúsági Eurobarométerek, az újabb nemzeti és transznacionális szintű szociológiai kutatások ugyancsak vizsgálják az európai identitás különböző elemeit. Nem kétséges, hogy az unióhoz való csatlakozással fokozatosan szétfeszül a nemzeti tematika értelmezési kerete, és ahogy láttuk, maga a nemzeti tematika is

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

reagál az uniós csatlakozással kapcsolatos kérdésekre. Ezek további vizsgálata azonban már egy másik munka feladta.

Úgy gondolom, elfogyott a választ igénylő opponensi észrevételek sora. Még egyszer köszönöm bírálóimnak, hogy elmélyülten és részletesen foglalkoztak dolgozatommal. Köszönöm elismerő szavaikat, örülök, hogy bíráló megjegyzésekkel felhívták a figyelmemet dolgozatom érzékeny pontjaira és a továbblépés lehetséges irányaira. Sokat tanultam bírálatukból.

Budapest, 2007. október 20.